

Osadnictwo wczesnośredniowieczne w dorzeczu Górnej Narwi w świetle źródeł archeologicznych

Jedną z ważniejszych arterii wodnych woj. podlaskiego jest rzeka Narew. We wczesnym średniowieczu odgrywała istotną rolę jako szlak handlowy i była czynnikiem stabilizującym osadnictwo na tym terenie.

Niewiele wiemy o osadnictwie w dorzeczu Narwi między V a XI wiekiem. Koniec V wieku i początek VI to kres użytkowania stanowisk, których początki sięgają okresu wpływów rzymskich. Cmentarzyska z tego okresu przestają funkcjonować i nieznane są nowe tego typu obiekty. Wiąże się to, jak się powszechnie dziś uważa, z migracją Słowian znad Dniestru i Prypeci, którzy w VI-VII wieku zasiedlają nowe obszary. Ta przerwa trwała „...dla różnych regionów Mazowsza i Podlasia od 50 do 150 lat” (M. Miśkiewicz, 2001, s. 208).

Przeprowadzone dotychczas badania wykazują tylko jednostkowe ślady osadnictwa w dolinie Narwi, które można datować na okres przed XI wiekiem.

Ślady osadnictwa ze starszych faz wczesnego średniowiecza, w postaci fragmentów ceramiki z VI-VII wieku znaleziono w zewnętrznej warstwie wału grodziska w Niewiarowie gm. Trzcianne, datowanego na XII-XIII w.

(I. Górską, 1971, s. 149-150), położonego w widłach Rumejki, dopływu Nereśli, która wpada do Narwi. Według tejże autorki materiał ten może pochodzić ze zniszczonej osady (nie zlokalizowanej), z której pobierano ziemię na budowę wałów.

Osadnictwo z VIII wieku bezpośrednio nad samą Narwią stwierdzono w Doktorcach gm. Surąż, gdzie w grobie kurhanowym znaleziono fragment tak datowanej ceramiki, a w Surażu natrafiono na osadę jednodworczą, a w niej budynek gospodarczy – półziemiankę, którego chronologię na podstawie znalezionego tam materiału ceramicznego określono na VIII-IX w.

(M. Karczewski, 1995, s. 26).

Osady tego typu przeważały wśród mieszkańców, którzy trudnili się głównie bartnictwem, myślistwem czy rybołówstwem. Zakładano je na kępach w dolinach rzek i nad jeziorami (Historia Kultury Materialnej Polski, 1978, s. 31).

Dla tego okresu charakterystycznym obrzędkiem pogrzebowym było ciałopalenie i groby kurhanowe. Do naszych czasów przetrwały głównie te grobowce, które znajdują się na terenach leśnych (Puszcza Białowieska, Knyszyńska). Poza dużymi kompleksami leśnymi pojedyncze tego rodzaju groby znane są z Zawyk, Doktorc, Średzińskich gm. Suraż.

Jedynym miejscem, ale już na krawędzi doliny Narwi, gdzie stwierdzono długotrwałe osadnictwo ze starszych faz wczesnego średniowiecza jest kompleks osadniczy w Haćkach gm. Bielsk Podlaski,

w skład którego wchodzi 3 osady otwarte i grodzisko, ulokowane na wzgórku kemowym, który w XI wieku zostaje przystosowany do funkcji obronnej. W VI-VII w. mieszkała tu ludność zajmująca się wytwórczością metalurgiczną. Produkowano ozdoby z brązu i srebra, o czym świadczą licznie występujące foremki odlewnicze, półwytwory w postaci drutu oraz tygielki odlewnicze, łyżki czy narzędzia jubilerskie w tym punce, a także kowadełka. Oprócz wytwórczości metalurgicznej ważną rolę odgrywała hodowla owiec. Rozpowszechnionym zajęciem musiało być przędzenie wełny, Inu potwierdzone niespotykaną gdzie indziej ilością znalezionych przęślików (około 100 egzemplarzy). Swoje domostwa usytuowali u stóp wzgórza, w kotlinie. W VIII-IX wieku teren ten był wykorzystywany sporadycznie. (U. Kobylińska, Z. Kobyliński, D. Krasnodębski, W. Szymański, D. Wach, 1998).

W starszych fazach wczesnego średniowiecza osady bardzo często lokowano na dnie dolin rzek i strumieni lub na kępach koło jezior. Było to możliwe, gdyż poziom wód gruntowych był niższy w porównaniu do obecnego od 1,2-2 m (IHKMP, t. I, s. 23)

Z analiz pyłkowych wynika, iż w okresie wczesnego średniowiecza panował w Europie klimat dość ciepły i wilgotny, a temperatury roczne były o 1-1,5° wyższe od współczesnych (IHKMP, t.1, s. 18). Najkorzystniejsze warunki panowały między X a połową XII wieku. Panujący klimat o cechach atlantyckich charakteryzował się cieplejszymi zimami, chłodniejszymi latami oraz dłuższym okresem wegetacji roślin. Według obliczeń niektórych badaczy lasy i bagna zajmowały w X wieku około 70-80% powierzchni ziem polskich (IHKMP, t.1, s. 19), nie inaczej było i na naszych terenach. Lasy były pełne zwierzyny (żubry, tury, tarpany, łosie i inne). Rzeki dostarczały wielu gatunków ryb m.in. żyły w nich szczupaki, sumy, trocie, sieje, sielawy, pstrągi itp.

Oziębienie klimatu i to dość znaczne rozpoczęło się od połowy XII wieku i wtedy nastąpiło podnoszenie się poziomu wód gruntowych. Zmiana warunków klimatycznych nie była jedyną tego przyczyną. Ważnym czynnikiem wpływającym na ten stan rzeczy było wzrastające odlesianie terenów spowodowane wzrostem ludności, upowszechnianiem się rolnictwa, powiększaniem areалу upraw, dzięki rozpowszechnieniu się radła zaopatrzonego w żelazną radlicę i niekiedy w żelazny krój oraz budowom grodów.

Grody były symbolem władzy i rzeczywistym punktem oparcia, często też załóżkiem późniejszych miast lub wsi. Przez kilka stuleci były dominującym elementem struktur osadniczych. Początkowo jako ośrodki wspólnot lokalnych lub część plemiennych systemów obronnych. Grodziska to dziś doskonale widoczne w krajobrazie pozostałości tych drewniano-kamienno-ziemnych twierdz, wznoszonych na naszym terenie w XI-XII wieku.

Osadnictwo w tym okresie miało charakter wyspowy. Skupiska osad były oddzielone od siebie terenami niezagospodarowanymi. Siedliska zakładano głównie na stokach dolin rzecznych, bądź lokowano je wzdłuż niewielkich cieków wodnych. Ułatwiały one

komunikację, dawały możliwość łatwego dotarcia do szlaków handlowych.

W dolinie Górnej Narwi znamy, głównie z badań powierzchniowych ponad 200 stanowisk datowanych na XI-XIII wiek. Kilka z nich to grodziska położone na terenach z natury obronnych. Niektóre leżą w bezpośrednim sąsiedztwie rzeki, a inne nad ich dopływami, na obrzeżu wielkiej doliny. Grodom towarzyszyły osady zakładane na ogół na stosunkowo suchych, dobrze naświetlonych, łagodnie nachylonych zboczach, lub na dość wysokich kępach lecz zawsze w pobliżu wody. W przypadku utrudnienia dostępu do wody budowano studnie (Daniłowo Małe, gm. Łapy). Badane osady dostarczyły głównie przedmiotów codziennego użytku. Niekiedy odkrywano ślady zabudowy. Ludność wówczas mieszkała w ziemiankach lub półziemiankach o powierzchni około 16 m² z paleniskiem otwartym najczęściej w północno-wschodnim narożniku. Paleniska lokowano także na zewnątrz domostw np. Potoka, gm. Michałowo (U. Kobylińska, 2003, s. 95-97). W sąsiedztwie domostw w jamach zasobowych i odpadkowych znajduwane są przedmioty codziennego użytku: naczynia ceramiczne i ich fragmenty, noże, przęśliki, wyroby i półwyroby z kości lub rogu. Najdalej na wschód wysuniętym grodziskiem jest obiekt w Zajączkach gm. Juchnowiec Dolny. Położony jest wśród bagiennych łąk nadnarwiańskich. Prowadzone tam (w latach 1990-91) badania wykazały, iż został posadowiony na wydmy. Majdan średnicy około 40 m, na którym stwierdzono zabudowę i odsłonięte studnię drewnianą otoczony był niezbyt wysokim wałem ziemnym, a wokół wału biegła fosa głębokości około 1 m i szerokości 2 m.

Również XI-wieczną metrykę ma gród w Surażu, którego zadaniem było strzec przeprawy przez Narew. Wzniesiono go w miejscu gdzie dolina rzeczna była stosunkowo wąska, a brzeg wysoki. Wał grodziska o konstrukcji drewniano-ziemnej, miał stoki obłożone warstwą gliny grubości 0,50 m wypalanej na miejscu, zaś korona wału otoczona palisadą była umocniona kilkoma warstwami bruku (A. Stafiński, 1937, s. 12). Badania wykopaliskowe prowadzone tu w latach 1936-37, a sondażowe w r. 2004 wykazały intensywne użytkowanie obiektu od XI-XV wieku. Warstwa kulturowa o miąższości dochodzącej do 5 m zawierała dużą ilość materiału zabytkowego, głównie ceramiki, a także przedmiotów codziennego użytku: noży, przęślików oraz dużą ilość bełtów.

W odległości zaledwie kilkunastu km na zachód od Suraża, po wschodniej stronie rzeki w Zawykach znajduje się obiekt zwany grodziskiem. Różni się on od innych tego typu obiektów brakiem wałów. Jest to kopulasty pagórek, o średnicy około 50 m i wysokości około 3 m. Nie był dotychczas badany, jego chronologia jest nieznana.

Najlepiej zbadanym grodziskiem jest obiekt w Haćkach, położony wprawdzie w odległości 8 km od Narwi, na obrzeżu jej doliny, w kotlinie (w linii południkowej na wprost grodziska w Zajączkach). Usytuowano go na wzgórku kemowym, który już od połowy V do połowy III w. p.n.e. był zasiedlony. Wtedy też został otoczony podwójną linią płotów konstrukcji plecionkowej, a niżej wzdłuż zbocza wykopano rów otaczający obiekt. Podnóże grodu otoczono palisadą. Jak wyżej wspomniano obiekt ten był intensywnie użytkowany w VI-VII wieku, a sporadycznie w

VIII-IX w. Dopiero w wieku XI przystosowano wzgórze do pełnienia funkcji obronnych. Obiekt zostaje ustromiony i podwyższony głównie w części południowej. Majdan zostaje poszerzony. W części wschodniej i północnej zostaje wykopana wewnętrzna fosa. Grodzisko w Haćkach swoją funkcję pełniło do połowy XII wieku.

Prowadzone z przerwami od 1967 r. do 1996 r. badania grodziska i towarzyszących mu osad pozwoliły na ustalenie faz zasiedlania stanowisk, określenie charakteru zajęć ludności tu mieszkającej. Odsłonięte ślady ziemianek i półziemianek umożliwiły poznanie warunków bytu pierwszych Słowian w dorzeczu Narwi. Kompleks osadniczy w Haćkach należy do najstarszych obiektów przynależnych Słowianom w tej części Podlasia. Z tego okresu analogiczne obiekty znane są w Zimnym na Ukrainie i Szeligach na Mazowszu. Łączy je nie tylko czas powstania, ale i rodzaje etapów, które doprowadziły do budowy grodu (najpierw powstają niewielkie osady otwarte, a dopiero potem przekształcono je w obiekty obronne). Wiele analogii dostarczył również materiał zabytkowy (U. Kobylińska, Z. Kobyliński, D. Krasnodębski, W. Szymański, D. Wach, 1998).

Załączkiem miasta Tykocina był zapewne wzniesiony w XII wieku okazały gród posadowiony na polodowcowym ostańcu, nad wyschniętym obecnie strumieniem, około 2 km na południe od dzisiejszego miasta. Obiekt reprezentuje typ grodów pierścieniowatych z pojedynczym wałem, najczęściej występujących na ziemiach polskich. Jego wały o zachowanej do dziś wysokości dochodzącej do 6 m, miały konstrukcję rusztową. Prowadzone badania wykopaliskowe w latach 70-tych i 80-tych odsłoniły

7 warstw rusztu. Od strony fosy konstrukcję tę zabezpieczały wbite pionowo słupy. Dodatkowo wał był obustronnie licowany kamieniami (I. A. 1983, s. 230-231). Na majdanie stwierdzono ślady zabudowy mieszkalnej. Gród funkcjonował prawdopodobnie do końca XIII w. (W wieku XIV zostaje zbudowany drugi gród w Tykocinie nad Narwią na jej prawym brzegu, który został zniszczony przy wznoszeniu fortalicji za panowania Zygmunta Augusta.)

Obiekty mieszkalne odsłonięte także na rozległej osadzie przygodowej otaczającej grodzisko od południa i zachodu. Wśród licznych znalezisk z XII i XIII wieku na uwagę zasługuje odkrycie pozostałości warsztatu jubilerskiego.

Głównym grodem nadnarwiańskim pełniącym od chwili powstania rolę strategiczną był obiekt wiźnieński. Wzniesiono go w XI wieku na wysokim brzegu rzeki, skąd roztaczał się rozległy widok na dolinę Narwi i ujście Biebrzy do Narwi. O jego randze świadczy fakt, że już pod datą 1065 r. Wizna jest wymieniana w źródłach pisanych, w tzw. fałszyfikacie mogileńskim (Słownik Starożytności Słowiańskich, 1977, s. 509-510). Tu krzyżowały się drogi handlowe biegnące z Rusi na Jaćwież (przez Drohiczyn, Gródek nad Nurcem. Święć nad Brokiem, Wiznę do Rajgrodu), z drogą z Mazowsza na Jaćwież i do Grodna. Od Wizny w kierunku Jaćwieży jeden szlak biegł wzdłuż doliny Biebrzy, omijając ją od północy, a drugi w kierunku Grodna, do Goniądza biegł wzdłuż prawego brzegu Biebrzy, a następnie brzegiem lewym (mniej więcej wzdłuż dzisiejszej

szosy Goniądz – Grodno, trakt ten zbudowany w końcu XVIII wieku sięga niewątpliwie wczesnego średniowiecza, świadczą o tym istniejące na tej trasie grodziska wczesnośredniowieczne, A. Kamiński, 1961, s. 19-21).

Prowadzone w latach 1968-70 badania wykopaliskowe koncentrowały się głównie na wale. Stwierdzono 3 fazy jego budowy. W XI wieku na piaszczysto gliniaste podłoże nasypiano warstwę gliny stanowiącą podstawę wału i wzniesiono drewnianą konstrukcją rusztową. Stok wewnętrzny umocniono drewnem. W XII wieku wał od strony zewnętrznej wzmocniono pionowymi słupami i kamieniami, a jego lico drewnianym rusztem przesypanym gliną. Technika rusztowa do budowy wałów, którą zastosowano w Wiźnie i Tykocinie, była stosowana na terenie całej Słowiańszczyzny od VI/VII do XIII wieku.

Trzecia faza to podwyższenie wałów przez nadsypanie i wzniesienie palisady z okrągłych lub czworokątnych bali wbitych pionowo w ziemię. Przestrzeń między nimi wypełniono plecionką z trzciny. Palisada ta uległa spaleniowi prawdopodobnie pod koniec XVI wieku, gdyż lustracja z 1616 r. wspomina jedynie o istnieniu na terenie grodu zniszczonego, niezamieszkałego zamku (I. Jastrzębska, 1972, s. 11, 43-45).

Gród w Wiźnie był bardzo ważnym punktem osadnictwa mazowieckiego, które od wschodu graniczyło z Rusią, od północy z Jaćwieżą i Prusami. Badania dostarczyły dużo materiału zabytkowego w postaci bełtów do kuszy (identyczne pochodzą z badań grodziska w Suraziu), wyrobów z rogu i kości. Ludność mieszkająca w grodzie i na sąsiadującej osadzie przy grodowej utrzymywała się nie tylko z rolnictwa czy hodowli ale i z rzemiosła: garncarstwa, rogownictwa, kowalstwa, ciesiołki. Handlowano woskiem, miodem i piwem. Handel odgrywał istotną rolę w życiu mieszkańców grodu, czerpano dodatkowe zyski z istniejącej tu komory celnej ulokowanej zapewne w sąsiedztwie przeprawy przez Narew, która znajdowała się około 1 km na północ od grodu (I. Jastrzębska, 1972, s. 52).

Obrządek pogrzebowy mieszkańców Doliny Górnej Narwi był zróżnicowany. Nie znamy cmentarzysk z przed VIII w., nie wiemy gdzie grzebali swoich zmarłych mieszkańcy VI-VII wieczyń. Haciek. Wiemy, iż mieszkająca w dorzeczu Narwi ludność od VIII wieku swoich zmarłych paliła i grzebała w kurhanach o nasypach ziemnych (Doktorce gm. Suraz) lub kamienno-ziemnych (Kozłiki gm. Narew). Najliczniejsze groby tego rodzaju zachowały się na terenach do dziś leśnych (np. Puszcza Białowieska około 1000 obiektów). Ten typ obrządku pogrzebowego jest charakterystyczny dla całego Podlasia, znany jest niemal na całym terenie ziem polskich na póln. Mazowszu w Lubelskiem, Sandomierskiem czy na Śląsku (HKMP. t. I, 1978, s. 321). Cechą wspólną grobów kurhanowych z terenu Podlasia jest brak wyposażenia grobowego. Najczęściej znajduwane są tylko fragmenty ceramiki. Groby kurhanowe były w okresach późniejszych wykorzystywane do grzebania zmarłych niespalonych (Doktorce, Kozłiki).

Okolo XI-XII wieku na terenie Podlasia zanika zwyczaj wznoszenia kurhanów oraz zmienia się obrządek pogrzebowy z ciałopalnego na szkieletowy.

Dotychczas w dolinie Narwi badania prowadzone na cmentarzyskach słaskich - XI, XIII

Dotychczas w dolinie Narwi badania prowadzono na cmentarzyskach praskich z XI-XIII wieku w Daniłowie Małym gm. Łapy, Surażu i Zawyckach gm. Suraż. Niezlokalizowane są cmentarzyska w Haćkach, Tykocinie, Zajączkach, Wiźnie.

Wszystkie badane cmentarzyska leżą w bliskim sąsiedztwie grodu suraskiego. Najstarsze z nich to cmentarzysko w Daniłowie Małym, położone na stoku doliny Narwi w odległości około 2 km od grodziska w Surażu, datowane na połowę XI-XII w.

Odsłonięto 45 grobów szkieletowych

i 4 groby ciałopalne, jamowe (D. Krasnodębski 1999, s. 214). Na cmentarzysku w Surażu ulokowanym tuż za fosą otaczającą gród w latach 1970-71 zlokalizowano 57 grobów i 3 odkryto w trakcie prowadzonych robót ziemnych związanych z budową kanalizacji w roku 1999. Nekropolia ta zawierająca wyłącznie pochówki szkieletowe została wydatowana na XII-XIII w. Cmentarzysko w Zawyckach położone w dolinie Narwi w odległości około 5 km od grodu w Surażu badane (1998 r.) w najmniejszym zakresie (6 grobów) jest datowane na czas od XI-XIII w. (M. Karczewska, M. Karczewski, 2005, s. 290).

Cechą wspólną obrządku szkieletowego na tych nekropoliach było układanie zmarłych w grobach w pozycji wyprostowanej, na wznak, głowami na zachód z odchyleniami niekiedy na północ lub południe, jedynie na cmentarzysku w Daniłowie Małym kobiety były układane głowami na wschód (D. Krasnodębski 1999, s. 215). Zmarłych grzebano z pewnością w odzieży wraz z należącymi do nich ozdobami. Najczęściej spotykanymi ozdobami były kolie paciorków szklanych, między nimi występowały liczne zawieszki z brązu niekiedy ze srebra, a także srebrne paciorki różnego kształtu i krzyżyki. W grobach kobiecych występowały kabłączki skroniowe głównie esowate, rzadziej półtorazwojowe, a wyjątkowo zausznicze. Kobietom do grobu wkładano niekiedy również noże i przęśliki. Groby męskie były wyposażane głównie w przedmioty codziennego użytku: noże, osetki, krzesiwa. Wyłącznie na cmentarzysku w Daniłowie Małym w kilku grobach męskich znaleziono broń; grot włóczni, siekiery żelazne, grociki żelazne, a także wiadra drewniane (zachowały się tylko obręcze). Być może w nich dawano zmarłym jedło. Również na cmentarzysku w Daniłowie Małym odkryto ślady po ogniach palonych przy grobach. Z pośród badanych nekropolii zmarli pochowani w Daniłowie Małym byli bogato wyposażani (ilościowo i jakościowo). Większość ozdób metalowych była wykonana ze srebra lub posrebrzana.

Wyposażenie grobowe świadczy o związkach mieszkańców ziemi nadnarwiańskiej z sąsiadującymi Mazowszanami, Słowianami Wschodnimi oraz Bałtami. Brak naturalnych barier powodował, że Podlasie było terenem, przez które przenikały różne grupy ludnościowe w poszczególnych okresach dziejowych pozostawiając tu swoje ślady, widoczne w pozyskiwanych materiałach z badań archeologicznych.

Bibliografia

1. Górska I., *Wyniki badań sondażowych na grodzisku wczesnośrednio-wiecznym w Niewiarowie, pow. moniecki, przeprowadzonych w 1968 r.*, [w:] Rocznik Białostocki, t.

X, Warszawa 1971

2. *Historia Kultury Materialnej Polski w zarysie*, tom I od VII do XII wieku, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1978
3. Informator Archeologiczny, Badania 1982, Warszawa 1983
4. Jastrzębska I., *Grodzisko w Wiźnie, pow. Łomża w świetle badań archeologicznych prowadzonych w latach 1968-1970*, Warszawa 1972 (praca magisterska – maszynopis w Dziale Archeologii Muzeum Podlaskiego w Białymstoku)
5. Kamiński A., *Wizna na tle pogranicza polsko-rusko-jaćwieskiego*, [w:] Rocznik Białostocki, t. I, Białystok 1961
6. Karczewska M., Karczewski M., *Przyczynki do archeologii województwa podlaskiego*, [w:] Problemy przeszłości Mazowsza i Podlasia, Warszawa 2005
7. Karczewski M., *Osadnictwo z najstarszych faz wczesnego średniowiecza na terenie dzisiejszego Suraża* [w:] Białostoczczyzna nr 3/39, 1995
8. Kobylińska U., *Z archeologicznych studiów nad pradziejami i wczesnymi dziejami północnego Podlasia*, Warszawa 2003
9. Kobylińska U., Kobyliński Z., Krasnodębski D., Szymański W., Wach D., *Haćki na Podlasiu: kompleks osadniczy od wczesnej epoki żelaza do wczesnego średniowiecza*, Warszawa 1998 r. (Projekt badawczy KBN - maszynopis w posiadaniu Wojewódzkiego Oddziału Służby Ochrony Zabytków w Białymstoku)
10. Krasnodębski D., *Ratownictwo archeologiczne na trasie budowy gazociągu jamajskiego we wschodniej części województwa podlaskiego* [w:] Biuletyn Konserwatorski województwa podlaskiego, Białystok 1999
11. Miśkiewicz M., *Mazowsze w początkach średniowiecza*, [w:] Dziedzictwo kulturowe Mazowsza, Archeologia - Architektura - Etnologia, Warszawa 2001
12. Słownik Starożytności Słowiańskich, t. VI T-W, Wrocław, Warszawa, Kraków, Gdańsk, 1977
13. Stafiński A., *Z przeszłości Suraża. Materiały do monografii miast obecnego powiatu białostockiego*, Białystok, 1937

